

Joanna Schiller de Schindelfeld, *Universitas rossica. Koncepcja rosyjskiego uniwersytetu 1863–1917*, Monografie z dziejów oświaty, Instytut Historii Nauki PAN, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2008, ss. 709

Omawiana książka powstała na bazie pierwotnych zainteresowań Autorki dziejami Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Planując przygotowanie monografii tej uczelni i podejmując pierwsze badania źródłowe z nią związane J.Schiller de Schindelfeld skonstatowała – jak pisze o tym we wstępie do książki – że bez dobrej znajomości „polityki uniwersyteckiej Rosji w ogóle” i wydarzeń na gruncie ogólnorosyjskim nie można przygotować wszechstronnej i wnikliwej monografii Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Wówczas zrodziła się koncepcja przygotowania publikacji obejmującej dwie części, pierwszą – poświęconą rosyjskiej polityce uniwersyteckiej, stanowiącej swoiste tło dla części drugiej – dotyczącej już warszawskiej uczelni. Podjęte przez Autorkę badania nad dziejami uniwersytetów rosyjskich i „rosyjskiej polityki uniwersyteckiej” w drugiej połowie XIX i w początkach XX w. oraz ich rezultaty pozwoliły jednak na przygotowanie odrębnej książki *Universitas rossica. Koncepcja rosyjskiego uniwersytetu 1863–1917*, która ukazała się w 2007 r. w znanej serii wydawniczej „Monografie z dziejów oświaty”.

Podjęty w książce temat znalazł już pewne odbicie w dotychczasowej literaturze, zwłaszcza w opracowaniach rosyjskich. Autorka wykorzystuje je. Sięga do licznych opracowań dotyczących rosyjskich uniwersytetów zarówno tych pochodzących jeszcze z okresu przedrewolucyjnego, jak i z tzw. okresu radzieckiego (literatury z tego okresu, której – jak sama twierdzi – nie dyskredytuje, „usuwając otoczkę ideologiczną”). Ceni szczególnie opracowania rosyjskie pochodzące z lat dziewięćdziesiątych (prace G.I. Szczetininiej i A.E. Iwanowa), które są – jak podkreśla – „przykładem prawdziwie rzetelnego podejścia do problematyki uniwersyteckiej” (s. 35). W polskiej dotychczasowej literaturze historyczno-pedagogicznej brakowało jednak opracowania, które w sposób całościowy i wnikliwy przedstawiałoby politykę uniwersytecką carskiej Rosji i związaną z nią ustawodawstwo w wybranym przez Autorkę okresie historycznym. Z tego punktu widzenia podjęcie przez nią próby rekonstrukcji polityki uniwersyteckiej i ustroju uniwersytetów w carskiej Rosji po 1863 r. należy uznać za niezwykle cenne przedsięwzięcie.

Książka Joanny Shiller de Schindelfeld została oparta na solidnej podstawie źródłowej. Istotną część tej podstawy stanowią materiały pochodzące m.in. z zasobów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu, Archiwum Państwowego m.st. Warszawy. W szerokim zakresie zostały wykorzystane ponadto źródła drukowane, zwłaszcza materiały zamieszczane na łamach ówczesnej prasy, także drukowane wspomnienia i dzienniki.

Publikacja jest pracą o profilu historyczno-pedagogicznym. W swoich badaniach nad dziejami uniwersytetów rosyjskich J.Schiller de Schindelfeld kierowała się dyrektywami metodologicznymi tzw. historii prawnoustrojowej, umożliwiającymi rekonstrukcję ów-

czesnej myśli o uniwersytecie, przede wszystkim koncepcję organizacji rosyjskiego uniwersytetu, zawierającą się w ówczesnym ustawodawstwie i w dyskusjach nad uniwersytetem. Dr J.Schiller de Schindelfeld uwzględnia w części także propozycje biograficznego podejścia do badań dziejów rosyjskich uniwersytetów. Ilustruje to przede wszystkim treść wielu przypisów zawierających biogramy osób, które odegrały ważną rolę w dziejach rosyjskich uniwersytetów omawianego w książce okresu historycznego.

Podstawę konstrukcji pracy w części obejmującej pierwsze trzy rozdziały stanowi układ chronologiczno-problemowy. Kryterium problemowo-chronologiczne stało się natomiast podstawą wyodrębnienia dwóch ostatnich rozdziałów. Ramy czasowe pracy wyznaczają lata 1863 i 1917. Początek zasadniczych rozważań Autorki wyznacza rok 1863, w którym wprowadzono trzecią z kolei, nową Ogólną ustawę cesarskich uniwersytetów rosyjskich (poprzednie pochodziły z 1804 i 1835 r.). Druga wymieniona cezura łączy się – oczywiście – z końcem istnienia carskiej Rosji. Strukturę książki, opartą na wspomnianych kryteriach, uznać należy za klarowną, logiczną i w pełni uzasadnioną.

Praca Joanny Schiller składa się zatem z pięciu rozdziałów. Interesujące rozważania Autorki znajdują się już we „Wstępie”. Chodzi zwłaszcza o Jej rozważania na temat dwóch konkurencyjnych modeli uniwersytetu: modelu niemieckiego (przenikniętego, przynajmniej teoretycznie, ideami wolności” – wolności badania, nauczania i uczenia się) i modelu francuskiego nadającego kształtowi wyższemu charakter utylitarny i eksploatujący zawodowy cel kształcenia. Obie te koncepcje stanowiły – jak słusznie podkreśla Autorka – „swoisty punkt odniesienia” dla dyskusji toczonych w Rosji nad modelem ustrojowym szkolnictwa wyższego (s. 25). Charakterystyczny jest fakt, że od samego początku – jak stwierdza w innym miejscu „Wstępu” – „próbowano łączyć dwa cele kształcenia – uniwersalny, w duchu uniwersytetów niemieckich, z zadaniem utylitarnym – przygotowywania urzędników i specjalistów potrzebnych państwu” (s. 27).

W rozdziale pierwszym Autorka przedstawia na początku politykę uniwersytecką realizowaną jeszcze za panowania Mikołaja I, w tym zwłaszcza restrykcje wobec uniwersytetów z końca lat 40. i początków 50. XIX w. Omawia następnie zmiany w tej polityce w pierwszym okresie panowania Aleksandra II oraz dyskusje i prace nad nowym ustawodawstwem uniwersyteckim. Wreszcie, w ostatniej części tego rozdziału, Autorka dokonuje prezentacji samej Ustawy uniwersyteckiej z 1863 r., która swoją jurysdykcją objęła początkowo pięć uniwersytetów (Moskiewski, Petersburski, Kijowski, Kazański i Charkowski), a następnie także nowo założony Uniwersytet Noworosyjski w Odessie. Interesująca jest konstatacja J.Schiller de Schindelfeld, zamykająca jej rozważania w pierwszym rozdziale, że „Ustawa z 1863 roku dała prawdopodobnie uniwersytetom i ich profesorom maksimum tego, na co można było liczyć w społeczno-politycznej rzeczywistości Rosji” i że „już pierwsze lata funkcjonowania Ustawy pokazały, jak łatwo można stracić te wszystkie prawa, które się wywalczyło. Nic zatem dziwnego, że wszelkie głosy krytyczne wobec zapisów Ustawy traktowane były w kategoriach zdrady wobec środowiska akademickiego i jako woda na młyn rządu, który tylko czeka na wszelkie odgłosy niezadowolenia, aby wykorzystał je jako argument przemawiający za zmianą istniejącego prawa. Świadomość tego [...] w dużym stopniu zamykała usta krytykom i sprzyjała pewnemu idealizowaniu Ustawy z 1863 r.” (s. 151).

W rozdziale drugim Autorka przedstawia realizację Ustawy z 1863 roku i „proces wypaczenia jej ducha”, koncepcje zmiany i próby rewizji tej Ustawy. W końcowej części rozdziału omawia osobno ostatni etap prac przygotowawczych do nowej reformy uniwersyteckiej i treść kolejnej, a zarazem ostatniej w dziejach carskiej Rosji, Ustawy uniwersyteckiej z 1884 r., znacznie ograniczającej dotychczasową autonomię uniwersytecką. Owe ograniczenie autonomii uniwersyteckiej było jednak – jak słusznie zauważa J.Schiller de Schindelfeld – mniejsze od zakładanego w pierwotnych propozycjach (zob. s. 244 i in.).

W rozdziale trzecim J.Schiller de Schindelfeld przedstawia realizację owej Ogólnej ustawy cesarskich uniwersytetów rosyjskich z 1884 roku i jej skutki. W chwili jej wprowadzenia, objęła ona – jak pisze – 6 wcześniej już wymienionych uniwersytetów, a później także – z pewnymi zmianami – nowo otwarty Uniwersytet w Tomsku (w 1888 roku), w Saratowie (w 1909 roku.), w Permie (w 1916 roku). Przypomina również, że uniwersytety w Helsinkach, Dorpacie i Warszawie zachowały swoje odrębne ustawy (choć i one podlegały zmianom w kierunku ich zbliżania do ogólnorosyjskich przepisów uniwersyteckich). Stwierdza także, że „ustanowienie Ustawy z 1884 roku rozpoczyna najburzliwszy okres w dziejach rosyjskich uniwersytetów” (s. 271). To, że Ustawa dotrwała do 1917 r. wyjaśnia z jednej strony „bezsilnością walczących z nią środowisk uniwersyteckich”, z drugiej – „determinacją rządu w utrzymaniu jej, mimo przejściowych, wymuszonych sytuacją polityczną, ustępstw, które w pewnym stopniu złagodziły wymowę niektórych jej postanowień” (s. 271). Czas obowiązywania tej Ustawy dzieli słusznie na kilka etapów: pierwsze lata charakteryzujące się próbą bezwzględnego jej egzekwowania; lata 90. XIX w. wyróżniające się pewnym odstępowaniem władz od restrykcyjnego stosowania zapisów Ustawy; przełom stuleci (1899–1907), charakteryzujący się burzliwą dyskusją nad celami, zadaniami i ustrojem rosyjskich uniwersytetów oraz próbami zmian dotychczasowego ustawodawstwa uniwersyteckiego; okres porewolucyjny, w którym odstąpiono od wcześniejszych projektów zmian tego ustawodawstwa, zarazem jednak wprowadzono szereg tzw. przepisów tymczasowych „wnoszących istotne, w wielu punktach pozytywne, zmiany do funkcjonującego prawa” (s. 272).

W omawianym rozdziale Autorka poświęca odrębną uwagę m.in. tzw. sprawie żydowskiej. Wskazuje zwłaszcza na represyjne działania władz dotyczące dostępu młodzieży żydowskiej do uczelni, jak i próby liberalizacji przepisów dotyczących norm procentowych przyjęć młodzieży żydowskiej.

W rozdziale czwartym Autorka podejmuje – w sumie udaną – próbę prezentacji potencjału uniwersyteckiego Rosji w omawianym okresie. Warto w tym miejscu przytoczyć za J. Schiller de Schindelfeld stwierdzenie, że „Rosja carska zamknęła w 1917 r. swój stan posiadania liczbą 11 uniwersytetów, lub, jeśli doliczyć Uniwersytet w Helsinkach – 12” (s. 354). Ciekawa jest także konstatacja Autorki, że decydującą rolę w niechęci władz wobec tworzenia nowych uniwersytetów odgrywały nie względy finansowe i nawet nie bezpośrednie zagrożenia polityczne, lecz „z jednej strony osobiste stanowisko władców, z drugiej, szczególnie rola uniwersytetów w sferze intelektualnej” (s. 365). Z dużym uznaniem należy odnieść się do danych liczbowych, podawanych i wnikliwie analizowanych przez Autorkę w tej części książki, a dotyczących liczby studentów rosyjskich uniwersytetów (z uwzględnieniem także ich zróżnicowania wyznaniowego i społecznego), czy finansowania uniwersytetów i zatrudnionej w nich kadry naukowo-dydaktycznej.

W ostatnim, piątym rozdziale J.Schiller de Schindelfeld przedstawia w sposób wnikliwy aktywność i charakterystykę ruchu studenckiego w rosyjskich uniwersytetach, stosunek do niego kadry naukowej, następnie także przebieg dyskusji nad ustawodawstwem uniwersyteckim w Rosji po 1884 r. i nad postulowaną w środowiskach akademickich formą ustroju uniwersytetów, także z burzliwego okresu rewolucji 1905 r.

Książkę zamyka zakończenie, w którym J.Schiller de Schindelfeld konstatuje m.in., że „mimo wszystkich, narastających z czasem konfliktów między państwem a uniwersytetami, rząd nigdy nie zdecydował się na podjęcie ostatecznych środków przeciwko nim. Choć widoczna jest od lat 80. XIX w. wyraźna niechęć do rozbudowy ich sieci, jednak nigdy nie skorzystano z pokusy rozbicia ich jedności lub zastąpienia ich szkołami specjalnymi. Odegrały tu najz pewnością rolę mocarstwowe względy prestiżowe, kompleksy wobec Zachodu, głównie Niemiec, autentyczna potrzeba ludzi wykształconych i rozwijających naukę” (s. 630).

Oceniając całą rozprawę, należy podkreślić profesjonalizm jej Autorki zarówno od strony warsztatowo-metodologicznej, jak i merytorycznej. Cechująca tę pracę narracja jest przykładowa – zarówno w warstwie logiczno-gramatycznej, jak i teoretycznej. Książka Joanny Schiller de Schindelfeld, uwzględniając rezultaty dotychczasowych badań nad dziejami uniwersytetów rosyjskich w drugiej połowie XIX w. i w początkach XX, znacznie je rozszerza i wzbogaca. Stanowi zatem znaczący wkład Autorki w rozwój polskiej historii wychowania.

W omawianym opracowaniu brakuje bibliografii. Autorka usprawiedliwia ten fakt znaczną objętością książki. Zamieszcza natomiast – co należy ocenić bardzo pozytywnie – indeks nazwisk i aneksy zawierające teksty ogólnorosyjskich ustaw z 1835 r., 1863 r. i 1884 r., będące z jednej strony przejawem, z drugiej – podstawą realizowanej w Rosji „polityki uniwersyteckiej” po 1835 roku. Ów indeks i zawartość oraz staranna redakcja przypisów rekompensują w pełni brak odrębnego wykazu wykorzystanej literatury przedmiotu i źródeł.

Wiesław Jamrożek

Słownik biograficzny polskiej historii wychowania, praca zbiorowa pod redakcją Andrzeja Meissnera i Władysławy Szulakiewicz, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, ss. 921

Liczący 921 stron *Słownik*, zredagowany przez reprezentatywnych historyków wychowania, prof. prof. Andrzeja Meissnera i Władysławę Szulakiewicz, jest ukoronowaniem kilkuletnich badań zespołu autorskiego liczącego 64 osoby. Autorzy biogramów są przedstawicielami niemal wszystkich liczących się środowisk akademickich, w których uprawiane są nauki pedagogiczne i historyczne.